ऋतुसंहारकाव्यम् ।

1000

महाकवि श्रीकालिदासविरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया

समलङ्कृतम् ।

तृतीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितः ।

ई' १८९३ ।

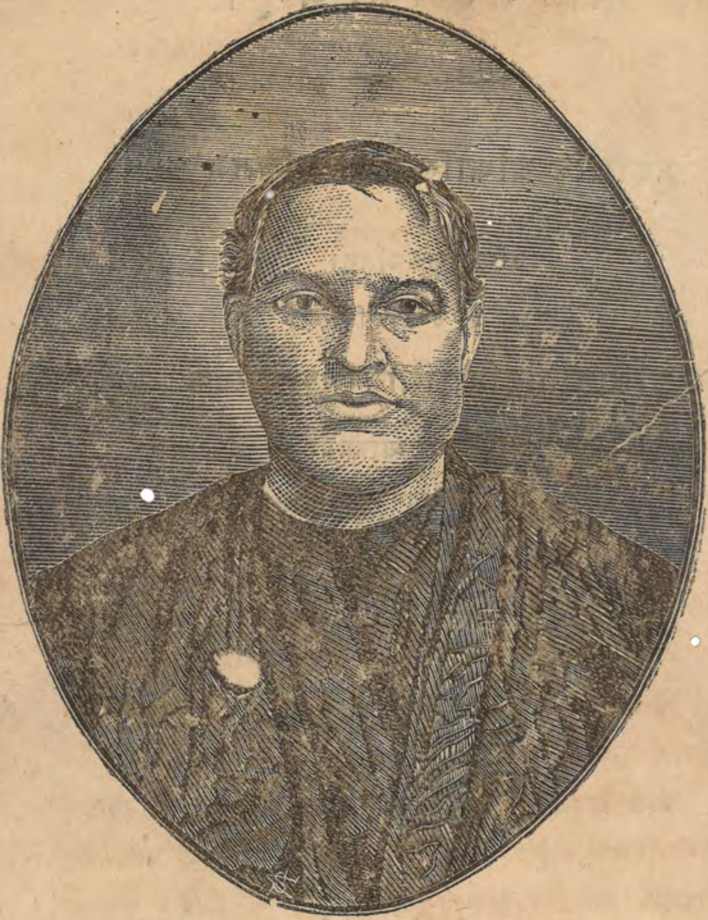

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

ऋतुसंहारः ।

ग्रीष्मवर्णनम् ।

प्रथमः सर्गः ।

प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ! ॥ १ ॥
निशाः शशाङ्कक्षतनीलराजयः
क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।

ऋतवः षट् ग्रीष्मादयः तेषां संहारः सङ्क्षेपेण वर्णनं यत्र स इति ग्रन्थस्य विशेषणम् ।

काव्यमिदम् ऋतुसंख्यया षट् सर्गात्मकं महाकविः कालिदासो निजकान्तां सम्बोध्य विरचयामास । तत्रादौ प्राथम्यात् ग्रीष्ममेव वर्णयति प्रचण्डसूर्य्य इति । हे प्रिये ! प्रचण्डः तीक्ष्णः सूर्य्यः यत्र सः असह्यसूर्य्यताप इत्यर्थः स्पृहणीयः कमनीयः चन्द्रमाः यत्र सः मनोहरचन्द्रकिरण इत्यर्थः सदा अवगाहेन जलावतरणेन क्षताः तनूकृताः वारीणां सञ्चयाः सङ्घाः यत्र तथोक्तः दिनान्ते सायं समये रम्यः सुखकरः तथा अभ्युपशान्तः वसन्तापगमात् क्षीणः मन्मथः कामः यत्र तादृशः अयं निदाघकालः ग्रीष्मसमयः उपागतः उपस्थितः । सर्गेऽस्मिन्नेकविंशात् वंशस्थविलं वृत्तं "वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

मणिप्रकाराः सरसं च चन्दनं
शुचौ प्रिये ! यान्ति जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥
सुवासितं हर्म्यतलं मनोहरम्
प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥ ३ ॥
नितम्बविम्बैः सदुकूलमेखलैः

निशा इति। हे प्रिये ! शुचौ ग्रीष्मे शशाङ्केन क्षताः विनष्टा नीलराजयः नीलानां लक्षणया नीलवर्णतमसां राजयः समूहाः यासु तथोक्ताः चन्द्रकिरणशालिन्य इत्यर्थः निशाः रजन्यः क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे विचित्रं मनोरमं जलयन्त्रमन्दिरं जलीयशिल्पशाला (फोयारा) युक्तगृहमित्यर्थः मणीनां रत्नानां प्रकाराः समूहाः विविधजातयो मणय इत्यर्थः प्रस्तरजातित्वात् शीतला इति भावः तथा सरसम् आर्द्रं चन्दनञ्च जनस्य सेव्यतां भोग्यतां यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः शरीरोत्तापशान्त्यर्थं सर्वैरेव शीतलानि द्रव्याणि व्यवक्रियन्ते इति भावः॥२॥

सुवासितमिति। शुचौ ग्रीष्मे कामिनः विलासिनः निशीथे रजन्याम् अर्द्धरात्रवाचकस्यापि निशीथशब्दस्यात्र लक्षणया रजनीसामान्यमर्थोऽवगन्तव्यः। सुवासितं सुगन्धद्रव्यैः सुरभीकृतम् अतएव मनोहरं मनःप्रीतिजननं हर्म्यतलम् इष्टकगृहं मदनस्य कामस्य दीपनं कामवृद्धिकरमित्यर्थः प्रियायाः कान्तायाः मुखोच्छ्वासेन मुखमारुतेन। (कान्तया पीतावशिष्टतया तन्मुखमारुतसंयोगादिति भावः) विकम्पितं विलुलितं मधु मद्यं तथा सुतन्त्रि सुष्ठुतानसमन्वितं गीतं गानञ्च अनुभवन्ति सेवन्ते ग्रीष्मे उक्तप्रकारेण विलसन्तीति भावः ॥३॥

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।
शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः
स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम् ॥४॥
नितान्तलाक्षारसरागलोहितैः
नितम्बिनीनाञ्चरणैः सनूपुरैः ।
पदे पदे हंसरुतानुकारिभिः
जनस्य चित्तं क्रियते समन्मथम् ॥ ५ ॥
पयोधराश्चन्दनपङ्कशीतला-
स्तुषारगौरार्पितहारशेखराः ।

नितम्बनिम्बैरिति। स्त्रियः कामिन्यः दुकूलानि सूक्ष्मवस्त्राणि मेखलाः चन्द्रहाराश्च तत्सहितैः नितम्बविम्बैः कट्याः पश्चाद्भागैः। पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्या इत्यमरः। सहाराभरणैः हारालङ्कृतैः सचन्दनैः चन्दनेन आर्द्रीकृतैः स्तनैः तथा स्नानकषायेण स्नानीयसुगन्धद्रव्येण वासितैः सुरभीकृतैः शिरोरुहैः केशैः कामिनां विलासिनां निदाघं ग्रीष्मं लक्षणया तत्सन्तापमित्यर्थः शमयन्ति लघयन्ति तादृशनितम्बादिप्रदर्शनस्य कामवर्द्धनत्वात् अन्यमनस्कतया कामिनो ग्रीष्मसन्तापं विस्मरन्तीति भावः ॥ ४ ॥

नितान्तेति। नितान्तः गाढ़ः यः लाक्षारसः अलक्तकरसः तेन रागः रञ्जनं तेन लोहिताः रक्ताः तैः सनूपुरैः नूपुरसहितैः अतएव पदे पदे प्रतिपादविन्यासे हंसरुतानुकारिभिः हंसध्वनि मनुकुर्वद्भिः नितम्बिनीनां नारीणां चरणैः जनस्य चित्तं समन्मथं सकामं क्रियते विलासिनीनां तादृशपदविन्यासस्य मदनोद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः
प्रकुर्व्वते कस्य मनो न सोत्सुकम् ॥ ६ ॥
समुद्गतस्वेदचिताङ्गसन्धयो
विमुच्य वासांसि गुरूणि साम्प्रतम् ।
स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना
निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥ ७ ॥
सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः
सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः

पयोधरा इति। चन्दनानि एव पङ्कानि तैः शीतलाः तथा तुषारवद् गौराः अर्पिता विन्यस्ता हाराः शेखरे उपरिभागे येषां तादृशाः समुज्ज्वलहारशोभिता इत्यर्थः पयोधराः स्तनाः तथा हेममेखलाभिः काञ्चनरशनाभिः सह वर्त्तमाना नितम्बदेशाश्च कामिनीनामिति शेषः कस्य जनस्य मनः सोत्सुकं समाकुलं न प्रकुर्वते अपितु सर्वस्यैव मनः समाकुलयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

समुद्गतेति। सयौवनाः युवत्यः अतएव उन्नतस्तनाः प्रमदाः समुद्गतैः समुत्थितैः स्वेदैः घर्मविन्दुभिः चिताः व्याप्ताः अङ्गानां सन्धयः सन्धिस्थानानि यासां तथाभूताः घर्माक्तकलेवरा इत्यर्थः सत्यः साम्प्रतम् इदानीं गुरूणि वासांसि वस्त्राणि विमुच्य त्यक्त्वा स्तनेषु तनु सूक्ष्मम् अंशुकं वसनं निवेशयन्ति अर्पयन्ति ॥ ७ ॥

सचन्दनेति। अद्य अधुना चन्दनाम्बुना चन्दनाक्तजलेन सहितं यत् व्यजनं तस्मादुद्भवाः जाताः ये अनिलास्तैः हारयष्ट्या सहितानि स्तनमण्डलानि सहारयष्टिस्तनमण्डलानि तेषाम् अर्पणैः कान्तोरसि प्रदानैरित्यर्थः तथा वल्लकी वीणा तत्सहितानि यानि काकलिगीतानि सूक्ष्ममधुरगानानि तान्येव

सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनैः
प्रबुध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः ॥ ८ ॥
सितेषु हर्म्येषु निशासु योषितां
सुखप्रसुप्तानि सुखानि चन्द्रमाः ।
विलोक्य नूनं भृशमुत्सुकश्चिरं
निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥ ९ ॥
असह्यवातोद्धतरेणुमण्डला
प्रचण्डसूर्य्यातपतापिता मही
न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः
प्रियावियोगानलदग्धमानसैः ॥ १० ॥

निस्वनाः शब्दाः तैः वीणायन्त्रसम्बलितमनोहरगानैरित्यर्थः सुप्तः वसन्तापगमादिति भावः मन्मथः कामः प्रबुध्यते इवेत्युत्प्रेक्षा । तादृशव्यजनादीनि कामोद्दीपकानीति भावः ॥ ८ ॥

सितेष्विति । चन्द्रमाः चन्द्रः निशासु रात्रिषु सितेषु सुधाधवलितेषु हर्म्येषु अट्टालिकासु निद्रितानां योषितां नारीणां सुखप्रसुप्तानि सुनिद्रितानि सुखानि चिरं दीर्घकालं विलोक्य भृशम् अत्यर्थम् उत्सुकः व्याकुलः कथं मत्तोऽपि चारुतरमिदम् अतोऽनेनाहं पराजित इति चिन्ताकुलः सन्निति भावः नूनं निश्चितं निशाक्षये प्रभाते ह्रियेव लज्जयेव इति इति उत्प्रेक्षा पाण्डुतां पराजयलक्षणाम् औज्ज्वल्यरहितां श्वेततां याति गच्छति, अथवा नूनमिति वितर्के, चन्द्रः पाण्डुतां यातीति तर्कयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

असह्येति । असह्यानि सोढुमशक्यानि वातोद्धतानि पवनोत्थितानि रेणुमण्डलानि रजस्तोमाः यस्यां सा तथा प्रचण्डः

मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं
तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।
वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता-
निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसन्निभं नभः ॥ ११ ॥
सविभ्रमैः सस्मितजिह्मवीक्षितै-
र्विलासवत्यो मनसि प्रवासिनाम् ।
अनङ्गसन्दीपनमाशु कुर्वते
यथा प्रदोषाः शशिचारुभूषणाः ॥ १२ ॥

अतितीव्रः यः सूर्य्यातपः तेन तापिता मही पृथिवी प्रियावियोगः कान्ताविच्छेद एव अनलः तेन दग्धानि मानसानि येषां तैः प्रवासिभिः देशान्तरस्थैर्जनैः द्रष्टुमपि निरीक्षितुमपि न शक्यते तादृशसमये प्रियासहावस्थानमेव युक्तमिति भावः॥१०

मृगा इति। मृगाः प्रचण्डेन आतपेन भृशम् अत्यर्थं तापिताः अतएव महत्या तृषया तृष्णया परिशुष्काः तालवः येषां तादृशाः सन्तः भिन्नाञ्जनसन्निभं भिन्नेन मर्दितेन अञ्जनेन सन्निभं सदृशं नभः आकाशं निरीक्ष्य वनान्तरे तोयं जलमस्तीति मत्वेति शेषः प्रधाविताः धावन्तीत्यर्थः इयमेव मृगतृष्णेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

सविभ्रमैरिति। विलासवत्यः वाराङ्गनाः सविभ्रमैः विभ्रमसहितैः सविलासैरित्यर्थः सस्मितानि ईषद्धास्यसहितानि यानि जिह्मानि वक्राणि वीक्षितानि दर्शनानि कटाक्षपाता इत्यर्थः तैः शशिचारुभूषणा चन्द्रकिरणालङ्कृताः प्रदोषाः यथा रजन्य इव प्रवासिनां मनसि आशु शीघ्रम् अनङ्गसन्दीपनं कामोत्तेजनं कुर्वते कामं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं
विदह्यमानः पथि तप्तपांशुभिः ।
अवाङ्मुखो जिह्मगतिः श्वसन् मुहुः
फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥ १३ ॥
तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः
श्वसन् मुहुर्दूरविदारिताननः ।
न हन्त्यदूरेऽपि गजान् मृगेश्वरो
विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेशरः ॥ १४ ॥
विशुष्ककण्ठाहृतशीकराम्भसो

रवेरिति। रवेः सूर्य्यस्य मयूखैः किरणैः भृशम् अतिशयेन अभितापितः तथा पथि मार्गे तप्तपांशुभिः उष्णरजोभिः विदह्यमानः फणी सर्पः अवाङ्मुखः अधोमुखः मुखोन्नमने सूर्य्यकिरणदर्शनस्यासह्यत्वादिति भावः। जिह्मगतिः वक्रगतिः उत्तापक्लासावबोधेनेति भावः तथा मुहुर्वारं वारं श्वसन् मयूरस्य शत्रोरपीति शेषः तले अधश्छायायामित्यर्थः निषीदति अवतिष्ठते विश्राम्यतीति वार्थः इत्थं व्याकुलता यत् स्वाभाविकवैरभावोऽपि नास्तीति भावः ॥ १३ ॥

तृषेति। मृगेश्वरः मृगेन्द्रः सिंह इत्यर्थः महत्या तृषा तृष्णया हतः विनाशितः विक्रमोद्यमः पराक्रमचेष्टा यस्य तादृशः विक्रमचेष्टाहीन इत्यर्थः मुहुः वारंवारं श्वसन् दूरम् अत्यर्थं विदारितम् आननं येन तथाभूतः व्यात्तानन इत्यर्थः विलोला चञ्चला जिह्वा यस्य तथोक्तः तथा चलितानि अग्रकेशराणि जटाग्राणि यस्य तादृशः सन् अदूरे समीपेऽपि स्थितानिति शेषः गजान् न हन्ति न हिनस्ति ग्रीष्मव्याकुलतयेति भावः ॥ १४ ॥

गभस्तिभिर्भानुमतोऽभितापिताः
प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो
न दन्तिनः केशरिणोऽपि बिभ्यति ॥ १५ ॥
हुताग्निकल्पैः सवितुर्गभस्तिभिः
कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः।
न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्त्तिनं
कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ १६ ॥
सभद्रमुस्तं परिशुष्ककर्दमं
सरः खनन्नायतपोत्रमण्डलैः।

विशुष्क इति। दन्तिनः हस्तिनः विशुष्केण कण्ठेन अहृतम् अप्राप्तं शीकराम्भः जलविन्दु यैः ते, भानुमतः सूर्य्यस्य गभस्तिभिः किरणैः अभितापिताः, प्रवृद्धा अतिशयिता या तृष्णा तया उपहताः अतएव जलार्थिनः केवलजलकाङ्क्षिणः सन्तः केशरिणोऽपि मृगेन्द्रादपि शत्रोरपि इति भावः न विभ्यति न भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, एतादृशी व्याकुलता यत् प्राणविनाशेऽपि नास्ति शङ्केति भावः ॥ १५ ॥

हुताग्निकल्पैरिति। कलापिनः मयूराः हुता ये अग्नयः तेभ्यः ईषदूनाः तैः सवितुः सूर्य्यस्य गभस्तिभिः किरणैः क्लान्तानि शरीराणि चेतांसि च येषां तथाभूताः सन्तः कलापचक्रेषु वर्हमण्डलेषु तच्छायास्वित्यर्थः निवेशितम् आननं येन तथोक्तं समीपवर्त्तिनम् अपीति शेषः भोगिनं भुजङ्गं न घ्नन्ति न नाशयन्ति व्याकुलतातिरेकात् स्वाभाविकशत्रुभावोऽपि निरस्त इति भावः ॥ १६ ॥

सभद्रमुस्तमिति। रवेः सूर्य्यस्य मयूखैः भृशम् अत्यन्तम् अभितापितः वराहयूथः शूकरसङ्घः आयतानि दीर्घाणि यानि

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं
वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ १७ ॥
विवस्वता तीव्रतरांशुमालिना
सपङ्कतोयात् सरसोऽभितापितः ।
उत्प्लुत्य भेकस्तृषितस्य भोगिनः
फणातपत्रस्य तले निषीदति ॥ १८ ॥
समुद्धृताशेषमृणालजालकं
विपन्नमीनं द्रुतभीतसारसम् ।

पोत्रमण्डलानि स्वमुखाग्राणि तैः, भद्रमुस्ताभिः मुस्तविशेषैः सहितं तथा परिशुष्काणि कर्दमानि यस्मिन् तादृशं सरः खनन् भूतलं भुवः पृथिव्यास्तलम् अधोभागं पातालमित्यर्थः विशतीव उपरि आतपतापस्यासह्यत्वात् पातालं प्रविशतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥

विवस्वतेति । भेकः मण्डूकः तीव्रतरांशुमालिना अतितीक्ष्णकिरणेन विवस्वता सूर्य्येण अभितापितः सन्तापितः सन् सपङ्कतोयात् पङ्कयुक्तं तोयं पङ्कतोयं तेन सहितात् पङ्किलजलयुक्तात् सरसः तापितादिति शेषः उत्प्लुत्य उल्लम्फ्य तृषितस्य तृषाकुलस्य भोगिनः सर्पस्य शत्रोरपीति शेषः फणातपत्रस्य फणा एव आतपत्रम् आतपात् त्रायत इति आतपत्रं छत्रं तस्य तले निषीदति स्थितिं लभते व्याकुलतातिशय्यात् शत्रुमित्रभावविवेको नास्तीति भावः ॥ १८ ॥

समुद्धृतेति । परस्परस्य उत्पीड़नाय प्रतिद्वन्द्विभावेनाक्रमणाय संहतैः मिलितैः गजैः सरः सरोवरं समुद्धृतानि अशेषाणि समग्राणि मृणालानां जालकानि वृन्दानि यस्मात् तत् विपन्ना

परस्परोत्पीड़नसंहतैर्गजैः
कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्दमम् ॥ १९ ॥
रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो-
विलोलजिह्वाद्वयलीढ़मारुतः ।
विषाग्निसूर्य्यातपतापितः फणी
न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः ॥२०॥
सफेनलोलायतवक्त्रसम्पुटं
विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

नष्टाः मीना मत्स्या यस्य तादृशं द्रुताः पलायिताः भीताः सारसाः जलपक्षिविशेषाः यस्मात् तथोक्तं तथा सान्द्रः निविड़ः घनीभूत इत्यर्थः विमर्दैन परस्परास्कन्दनेन कर्दमः यत्र तथाभूतं कृतम्। पिपासाकुलतया सर्वेषामेव एकत्र सरसि जलपानोद्यतया परस्परेण तद्व्याघातादुत्पीड़नमिति ध्येयम् ॥१९॥

रविप्रभेति। रवेः सूर्य्यस्य प्रभाभिः किरणैः उद्भिन्ना उज्ज्वलिता शिरोमणेः शिरःस्थितस्य मणेः प्रभा यस्य तादृशः विलोलेन चञ्चलेन जिह्वाद्वयेन द्विजिह्वत्वादिति भावः लीढः पीतः मारुतः वायुः येन तथोक्तः तथा विषेण स्वमुखस्थितेन गरलेन अग्निना दावानलेन सूर्य्यातपेन च तापितः फणी पन्नगः तृषाकुलः पिपासार्त्तः सन् मण्डूककुलं भेकवृन्दं न हन्ति न नाशयति न भक्षयतीति वा पिपासार्त्तेन पानीयमपीत्वा अन्यत् भक्ष्यं भोक्तुं न शक्यते इति भावः ॥ २० ॥

सफेनेति। महिषीकुलं महिषीसंहतिः सफेनं फेनमुद्वमत् लोलं चञ्चलम् आयतं दीर्घं वक्त्रं मुखमेव सम्पुटं पात्रविशेषः यस्य तादृशं विनिःसृता वहिर्गता आलोहिता ईषद्रक्ता जिह्वा यस्य तथाभूतम् उन्मुखम् ऊर्द्ध्वमुखं तथा पिपासया आकुलम्

तृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वराद्
गवेषमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥
पटुतरदवदाहोच्छुष्कशष्पप्ररोहाः
परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।
दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ताद्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः॥२२॥
श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः
कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

अतएव जलं गवेषमाणम् अन्विष्यत् सत् अद्रिगह्वरात् गिरिविवरात् निःसृतं निर्गच्छतीत्यर्थः वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः ॥ २१ ॥

पटुतरेति। वनान्ताः वनप्रदेशाः पटुतरः समधिकतरः यः दवः वनाग्निः तस्य दाहेन उच्छुष्काः शष्पाणां नवतृणानां प्ररोहाः अङ्कुरा येषु तादृशाः परुषेण प्रवलेन पवनवेगेन उत्क्षिप्तानि संशुष्काणि पर्णानि येभ्यः तथोक्ताः तथा दिनकरस्य रवेः परितापेन क्षीणानि तोयानि येषु तथाभूताः अतएव समन्तात् चतुर्दिक्षु वीक्ष्यमाणा दृश्यमानाः सन्तः उच्चैरत्यन्तं भयं विदधति जनयन्तीत्यर्थः। इत आरभ्य आसर्गसमाप्तेः मालिनी वृत्तम्। ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥ २२ ॥

श्वसितीति। विहगवर्गः पक्षिगणः शीर्णानि गलितानि पर्णानि येभ्यः ते शीर्णपर्णा ये द्रुमाः वृक्षाः तेषु तिष्ठतीति तथोक्तः पत्रहीनतरुस्थित इत्यर्थः श्वसिति कथञ्चित् प्राणिति छायाभावादिति भावः। कपिकुलं वानरसमूहः क्लान्तं तापाकुलं सत् अद्रेः पर्वतस्य निकुञ्जं लतादिवेष्टितस्थानं निरातप-

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्मं प्रोद्धरत्यम्बुकूपात् ॥२३॥
विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा
प्रबलपवनवेगोद्भूतवेगेन तूर्णम् ।
तटविटपलताग्राऽऽलिङ्गनव्याकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥२४॥
ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।

मिति भावः उपयाति प्रविशतीत्यर्थः गवयानां गोसदृशानां मृगाणां यूथः वृन्दं तोयं सलिलम् इच्छन् अभिलषन् सर्वतः समन्तात् भ्रमति तथा सरभाणाम् अष्टापदमृगविशेषाणां कुलम् अजिह्मम् अवक्रं श्रेणीबद्धमित्यर्थः सत् कूपात् अम्बु जलं प्रोद्धरति उद्धृत्य गृह्णातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

विकचेति। विकचं विकसितं यत् नवं कुसुम्भं पुष्पविशेषः तद्वत् स्वच्छं निर्मलं यत् सिन्दूरं तस्य भा इव भा दीप्तिर्यस्य तादृशेन पावकेन अग्निना प्रबलेन पवनवेगेन उद्भूतः उत्पन्नः वेगः तेजोऽतिरेकः यस्य तथाभूतेन तथा तरूणां विटपानां शाखानां लतानाञ्च यानि अग्राणि तेषामालिङ्गनाय दहनायेत्यर्थः व्याकुलेन त्वरावता इति यावत् सता दिशि दिशि समन्तात् भूमयः परिदग्धाः भस्मीकृताः भस्मीक्रियन्ते इत्यर्थः वर्त्तमाने क्त प्रत्ययः ॥ २४ ॥

ज्वलतीति। दवाग्निः वनानलः पवनेन वृद्धः वृद्धिं गतः सन् पर्वतानां दरीषु गुहासु ज्वलति शुष्कवंशस्थलीषु पटुनिनादैः प्रबलशब्दैः स्फुटति विकाशते क्षणमध्ये क्षणेन अचि-

नद्यो विशालपुलिनान्तनितम्बविम्बा
मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥३॥
व्योम क्वचिद्रजतशङ्खमृणालगौरैः
त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।
संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदैः
राजेव चामरवरैरुपवीज्यमानः ॥ ४ ॥
भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं
बन्धूकपुष्परचितारुणता च भूमिः ।

ताः अन्यत्र संस्थिताः सिताः अण्डजानां पङ्क्तय इव हारा यासां ताः, तथा विशालाः महान्तः पुलिनान्ताः सैकतप्रदेशाः नितम्बविम्बानि कटिपश्चाद्भागा इव यासां ताः अन्यत्र विशालपुलिनान्ता इव नितम्बविम्बानि यासां ताः नद्यः समदाः पीतमद्याः प्रमदाः कामिन्य इव मन्दं मन्थरं यथा तथा प्रयान्ति गच्छन्ति वर्षापगमेन क्रमशो जलह्रासादिति भावः ॥ ३ ॥

व्योमेति। क्वचित् व्योम आकाशं रजतानि रौप्याणि शङ्खाः मृणालानि रजतशङ्खमृणालानि तद्वत् गौराः शुभ्राः तैः, त्यक्तानि अम्बूनि जलानि यैः अतएव लघुतया भारापगमेन इत्यर्थः शतशः खण्डशः प्रयातैः गच्छद्भिः तथा पवनस्य वायोः वेगेन चलाः तैः पयोदैः मेघैः चामरवरैः उत्कृष्टचामरैः उपवीज्यमानः राजा इव संलक्ष्यते दृश्यते। अत्र उपमालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणकारेण, साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः इति ॥ ४ ॥

भिन्नेति। भिन्नः मर्दितः यः अञ्जनप्रचयः कज्जलस्तोमः तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत् अतएव मनोज्ञं मनोहरं नभः आकाशं, बन्धूकपुष्पैः रक्तवर्णपुष्पविशेषैः रचिता कृता अरु-

वप्राश्च चारुकमलावृतभूमिभागाः
प्रोत्कण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ? ॥५॥
मन्दानिलाकुलितचारुतराग्रशाखः
पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।
मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेकः
चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ? ॥६॥
तारागणप्रचुरभूषणमुद्वहन्ती
मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।

णता रक्तवर्णता यस्याः सा बन्धूकपुष्पेण रक्तवर्णा इत्यर्थः भूमिः तथा चारुभिः मनोज्ञैः कमलैः आवृताः पूरिता भूमिभागा येषां तादृशाः वप्राः चयप्रदेशाः। स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् इत्यमरः। पक्वकलमावृतेति पाठे पक्वैः कलमैः धान्यैः आवृता व्याप्ता भूमिभागाः येषां तादृशा वप्राः क्षेत्राणि इत्यर्थः भुवि पृथिव्यां कस्य यूनः तरुणस्य मनः न प्रोत्कण्ठयन्ति ? न हरन्ति ? अपितु सर्वस्य एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

मन्देति। मन्देन अनिलेन आकुलिता चञ्चलिता अतएव चारुतरा अतिमनोहरा अग्रशाखा शाखाग्रं यस्य सः पुष्पोद्गमानां प्रचयेन अतिरेकेण कोमलानि मृदुलानि अल्पानि इत्यर्थः पल्लवाग्राणि अग्रपल्लवा यस्य तथोक्तः पुष्पितावस्थायां पल्लवह्रासात् इति भावः तथा मत्तैः द्विरेफैः भ्रमरैः परिपीतः मधुप्रसेकः मकरन्दनिस्रवः यस्य तादृशः कोविदारः रक्तकाञ्चनारवृक्षः कस्य जनस्य मनः न विदारयति ? हरति अपितु सर्वस्य एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तारेति। रजनी तारागणः नक्षत्रगणः प्रचुरं यथेष्टं भूषणमिव तत् अन्यत्र तारागण इव प्रचुरभूषणं तत् उद्वहन्ती

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना
वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥ ७ ॥
कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः।
कुर्वन्ति हंसविरुतैः परितो जनस्य
प्रीतिं परां कमलरेणुवृतास्तटिन्यः ॥ ८ ॥
नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः
प्रह्लादकः शिशिरशीकरवारिवर्षी।

दधती मेघावरोधेन परिमुक्तं परित्यक्तं शशाङ्कः वक्त्रं मुखमिव यस्याः सा अन्यत्र तादृशः शशाङ्क इव वक्त्रं यस्याः सा तथा अमलं निर्मलं ज्योत्स्ना दुकूलमिव तत् अन्यत्र ज्योत्स्नेव दुकूलं वसनं दधाना रजनी शारदी रात्रिः बाला प्रमदा इव अनुदिनं प्रतिदिनं वृद्धिं प्रयाति गच्छति आश्विनस्य एकादशदिनात् रात्रिमानवृद्धेः इति भावः ॥ ७ ॥

कारण्डवेति। (अस्मिन् समये) तटिन्यः नद्यः कारण्डवानां जलचरपक्षिविशेषाणाम् आननैः मुखैः विघट्टिताः खण्डिताः वीचीनां तरङ्गाणां मालाः श्रेणयः यासां ताः, कादम्बानां कलहंसानां सारसानाञ्च कुलैः आकुला व्याप्ता तीरदेशाः तटभूमयः यासां तथोक्ताः तथा कमलानां पद्मानां रेणुभिः परागैः वृताः पूरिताः सत्यः परितः समन्तात् हंसानां विरुतैः शब्दितैः जनस्य परां महतीं प्रीतिम् आनन्दं कुर्वन्ति जनयन्तीत्यर्थः ॥८॥

नेत्रोत्सव इति। नेत्राणाम् उत्सवः आनन्दः यस्मात् सः नयनानन्दकर इत्यर्थः, हृदयहारिणी मनोहारिणी मरीचीनां माला यस्य तथोक्तः प्रह्लादयतीति प्रह्लादकः मनःप्रीतिजनन

पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षतानां
चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥
आकम्पयन् फलभरानतशालिजालान्
आनर्त्तयन् कुरुवकान् कुसुमावनम्रान् ।
प्रोत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्वन्
यूनां मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान् ॥ ॥१०॥
सोन्मादहंसमिथुनैरुपशोभितानि
स्वच्छानि फुल्लकमलोत्पलभूषितानि ।

इत्यर्थः तथा शिशिराणां तुषाराणां शीकरा विन्दव एव वारीणि शिशिरशीकरवारीणि तानि वर्षतीति तथाभूतः चन्द्रः पत्युः वियोग एव विषदिग्धः विषाक्तः शरः तेन क्षतानाम् आहतानां विरहिणीनाम् इत्यर्थः अङ्गनानां कामिनीनां तनुं शरीरम् अतितराम् अतिमात्रं दहति इदानीं चन्द्रस्यातीवोद्दीपकत्वात् तदसह्यता विरहिणीनाम इति भावः ॥ ९ ॥

आकम्पयन्निति। (अस्मिन् समये) नभस्वान् समीरणः फलानां भरेण आनता शालीनां जालाः समूहाः तान् आकम्पयन् चपलयन्, कुसुमावनम्रान् पुष्पभारनमितान् कुरुवकान् तरुविशेषान् आनर्त्तयन् चञ्चलयन् तथा प्रोत्फुल्लानि पङ्कजानां पद्मानां वनानि यस्यां तादृशीं नलिनीं पद्मिनीं विधुन्वन् कम्पयन् सन् यूनां तरुणानां मनः प्रसभं झटिति चलयति चञ्चलं करोति आनन्दयति इत्यर्थः ॥ १० ॥

सोन्मादेति। (अस्मिन् समये) सरांसि सोन्मादानि मत्तानि हंसानां मिथुनानि युग्मानि स्त्रीपुंसो मिथुनं युग्ममित्यमरः तैः उपशोभितानि, स्वच्छानि निर्मलानि फुल्लैः विकसितैः

मन्दप्रभातपवनोद्गतवीचिमाला-
न्युत्कण्ठयन्ति सहसा हृदयं सरांसि ॥ ११ ॥
नष्टं धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ।
धुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः
पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ॥ १२ ॥
नृत्यप्रयोगरहितान् शिखिनो विहाय
हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।
मुक्त्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपान्
सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥

कमलैः उत्पलैश्च भूषितानि तथा मन्दः धीरः यः प्रभातपवनः तेन उद्गता वीचिमाला तरङ्गपङ्क्तिर्येषां तथाभूतानि सन्ति सहसा हृदयं जनानाम् इति शेषः उत्कण्ठयन्ति उदासयन्ति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नष्टमिति। अद्य इदानीं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः जलदोदरेषु मेघाभ्यन्तरेषु नष्टं लीनं, वियतः आकाशस्य पताका सौदामिनी न स्फुरति न विकाशते बलाकाः वकश्रेणयः पक्षपवनैः पक्षवातैः नभः आकाशं न धुन्वन्ति कम्पयन्ति तथा मयूराः उन्नतमुखाः ऊर्द्ध मुखाः सन्तः गगनं न पश्यन्ति वर्षासु एव एषां प्रादुर्भावादिति भावः ॥ १२ ॥

नृत्येति। (अस्मिन् समये) मदनः कामः नृत्यप्रयोगरहितान् नर्त्तनव्यापारशून्यान् शिखिनः मयूरान् विहाय त्यक्त्वा मधुरं प्रगीतं प्रकृष्टं गानं येषां तान् हंसान् उपैति गच्छति। तथा कुसुमानाम् उद्गमश्रीः उदयलक्ष्मीः कदम्बं कुटजम् अर्जुनं

शेफालिकाकुसुमरागमनोहराणि
स्वस्थस्थिताण्डजगणप्रतिनादितानि।
पर्य्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि
प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥ १४ ॥
कह्लारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधुन्वन्
तत्सङ्गमादधिकशीतलतामुपेतः।
उत्कण्ठयत्यतितरां पवनः प्रभाते
पत्रान्तलग्नतुहिनाम्बुविधूयमानः ॥ १५ ॥

सर्जं नीपञ्च मुक्त्वा परित्यज्य सप्तच्छदान् तदाख्यवृक्षान् उपगता आश्रिता समय एव करोति बलाबलम् इति भावः ॥१३॥

शेफालिकेति। (अस्मिन् समये) उपवनानि शेफालिकाकुसुमानां रागेण विकासेन मनोहराणि, स्वस्थं वर्षातपापगमात् निरुद्वेगं यथा तथा स्थितैः अण्डजानां पक्षिणां गणैः प्रतिनादितानि शब्दितानि तथा पर्य्यन्तेषु प्रान्तदेशेषु संस्थितानां चरन्तीनां मृगीणां नयनानि एव उत्पलानि येषु तथाभूतानि सन्ति पुंसां मनांसि प्रोत्कण्ठयन्ति उल्लासयन्ति ॥ १४ ॥

कह्लारेति। (अस्मिन् समये) प्रभाते प्रातःकाले कह्लाराणि रक्तोत्पलानि पद्मानि कुमुदानि च मुहुः पुनः पुनः विधुन्वन् कम्पयन् अतएव तेषां कह्लारादीनां सङ्गमात् संसर्गात् अधिकशीतलताम् अतिशैत्यम् उपेतः प्राप्तः तथा तरूणां पत्राणाम् अन्तेषु लग्नानि यानि तुहिनानि शिशिराणि तानि हरन् वहन् पवनः अतितराम् अत्यन्तम् उत्कण्ठयति प्रीणयति इत्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्पन्नशालिनिचयावृतभूतलानि
सुस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।
हंसैश्च सारसकुलैः प्रतिनादितानि
सीमान्तराणि जनयन्ति जनप्रमोदम् ॥ १६ ॥
हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनानाम्
अम्भोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।
नीलोत्पलैर्मदकलानि विलोकितानि
भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरङ्गैः ॥ १७ ॥
श्यामालताः कुसुमभारनतप्रवालाः
स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् ।

सम्पन्नेति । (अस्मिन् समये) सीमान्तराणि जनस्थानसीमाप्रदेशाः सम्पन्नैः पूर्णतां गतैः शालीनां धान्यानां निचयैः आवृतानि व्याप्तानि भूतलानि क्षेत्राणि येषां तानि सुस्थम् अनुद्वेगं वर्षातपविरहात् इति भावः यथा तथा स्थितैः प्रचुरैः बहुभिः गवां कुलैः शोभितानि तथा हंसैः सारसकुलैश्च प्रतिनादितानि सन्ति जनानां प्रमोदम् आनन्दं जनयन्ति ॥ १६ ॥

हंसैरिति । (अस्मिन् समये) हंसैः अङ्गनानां प्रमदानां सुललिता मन्दमनोहरा गतिः गमनं विकसितैः अम्भोरुहैः पद्मैः मुखचन्द्रस्य कान्तिः नीलोत्पलैः मदकलानि मदेन कलानि चञ्चलानि विलोकितानि कटाक्षपाता इत्यर्थः तथा तनुभिः अल्पाल्पैः तरङ्गैः रुचिराः मनोज्ञाः भ्रूविभ्रमाः भ्रुवोर्विभ्रमा भङ्गिविशेषाः सर्वत्र यथायथं लिङ्गवचनव्यत्ययेन जिता इत्यनेन अन्वयः ॥ १७ ॥

ओष्ठावभासविशदस्मितचन्द्रकान्तिं
कङ्केलिपुष्परुचिरा नवमालिकाश्च ॥ १८ ॥
केशान्नितान्तघननीलविकुञ्चिताग्रान्
आपूरयन्ति वनिता नवमालतीभिः ।
कर्णेषु च प्रवरकाञ्चनकुण्डलेषु
नीलोत्पलानि विविधानि निवेशयन्ति ॥१९॥
हारैः सचन्दनरसैः स्तनमण्डलानि
श्रोणीतटं सुविपुलं रशनाकलापैः ।

श्यामा इति। (अस्मिन् समये) कुसुमभारेण नताः प्रवालाः पल्लवाः यासां ताः श्यामाः श्यामवर्णा लताः स्त्रीणां धृतानि भूषणानि येषु तेषां बाहूनां कान्तिं शोभां तथा कङ्केलिपुष्पम् अशोकपुष्पं तेन रुचिराः तत्सहिता इत्यर्थः नवमालिकाश्च (दन्तावभासेत्यपपाठः) ओष्ठस्य अवभासः दीप्तिर्यस्मिन् तादृशं यद् विशदं निर्मलं स्मितं तदेव चन्द्रकान्तिः तां हरन्ति श्यामालताः स्त्रीणां भूषितबाहुवत् तथा अशोकपुष्पसहिता नवमालिकाः ओष्ठावभाससहितस्मितवत् शोभन्ते इति सरलार्थः ॥ १८ ॥

केशानिति। (अस्मिन् समये) वनिताः योषितः नितान्तघनाः अतिसान्द्राः नीलाः विकुञ्चितानि कुटिलानि अग्राणि येषां ते विकुञ्चिताग्राः तान् केशान् नवमालतीभिः तदाख्यकुसुमैः आपूरयन्ति भूषयन्ति, तथा प्रवराणि उत्कृष्टानि काञ्चनकुण्डलानि येषु तथोक्तेषु कर्णेषु विविधानि विचित्राणि नीलोत्पपानि निवेशयन्ति अर्पयन्ति ॥ १९ ॥

हारैरिति। (अद्य अस्मिन् समये) नार्य्यः प्रहृष्टमनसः

पादाम्बुजानि कलनूपुरशेखरैश्च
नार्य्यः प्रहृष्टमनसोऽद्य विभूषयन्ति ॥ २० ॥
स्फुटकुमुदचितानां राजहंसस्थितानां
मरकतमणिभासा वारिणा भूषितानाम्।
श्रियमतिशयरूपां व्योम तोयाशयानां
वहति विगतमेघं चन्द्रतारावकीर्णम् ॥ २१ ॥
शरदि कुसुमसङ्गाद्वायवो यान्ति शीता
विगतजलदवृन्दा दिग्विभागा मनोज्ञाः
विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री
विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥२२॥

सत्यः स्तनमण्डलानि सचन्दनरसैः चन्दनाक्तैः हारैः, सुविपुलं श्रोणीतटं नितम्बदेशं रशनाकलापैः काञ्चीदामभिः तथा पादाम्बुजानि चरणकमलानि कलानां मधुरास्फुटस्वनानां नूपुराणां शेखरैः श्रेष्ठैः विभूषयन्ति ॥ २० ॥

स्फुटेति। अस्मिन् समये विगतमेघं मेघशून्यं चन्द्रेण ताराभिश्च अवकीर्णं व्याप्तं व्योम आकाशं स्फुटैः विकसितैः कुमुदैः चितानां व्याप्तानां राजहंसानां स्थितं स्थितिः येषु तथोक्तानां तथा मरकतमणेः भास इव भासः यस्य तादृशेन वारिणा भूषितानां पूरितानाम् इत्यर्थः तोयाशयानां जलाशयानाम् अतिशयरूपाम् अतिमनोहारिणीं श्रियं वहति दधाति। इत आरभ्य आसर्गसमाप्तेः मालिनीवृत्तं तल्लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ २१ ॥

शरदीति। शरदि शरत्काले वायवः कुसुमानां जलजपुष्पविशेषाणां सङ्गात् शीताः शीतलाः सन्तः यान्ति वान्ति

दिवसकरमयूखैर्बोध्यमानं प्रभाते
वरयुवतिमुखाभं पङ्कजं जृम्भतेऽद्य ।
कुमुदमपि गतेऽस्तं लीयते चन्द्रविम्बे
हसितमिव बधूनां प्रोषितेषु प्रियेषु ॥ २३ ॥
असितनयनलक्ष्मीं लक्षयित्वोत्पलेषु
क्वणितकनककान्तिं मत्तहंसस्वनेषु ।
अधररुचिरशोभां बन्धुजीवे प्रियाणां
पथिकजन इदानीं रोदिति भ्रान्तचेताः ॥२४॥

कुसुमानाम् इत्यनेन अस्य सौगन्ध्यमपि व्यज्यते। दिशां विभागाः विगतानि जलदानां वृन्दानि येभ्यः तथोक्ताः मेघावरणशून्या इत्यर्थः अतएव मनोज्ञाः रमणीयाः अम्भः जलं विगतकलुषं कालुष्यरहितं निर्मलम् इत्यर्थः धरित्री पृथ्वी श्यानपङ्का शुष्कपङ्का पङ्कशून्या इत्यर्थः तथा व्योमम् अन्तरीक्षं विमलकिरणः चन्द्रो यस्मिन् तत् ताराभिः नक्षत्रैः विचित्रं मनोहरञ्च ॥ २२ ॥

दिवसकरेति। अद्य अस्मिन् समये प्रभाते पङ्कजं पद्मं दिवसकरमयूखैः सूर्य्यरश्मिभिः बोध्यमानं विकास्यमानम् अतएव वरा सुन्दरी या युवती तस्या मुखस्य आभा इव आभा यस्य तथाभूतं सत् जृम्भते शोभते। कुमुदमपि चन्द्रविम्बे चन्द्रमण्डले अस्तं गते सति प्रियेषु पतिषु प्रोषितेषु प्रवासं गतेषु सत्सु बधूनां नारीणां हसितम् इव लीयते अन्तर्धानं गच्छति न प्रकाशते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

असितेति। इदानीम् अस्मिन् समये पथिकजनः उत्पलेषु नीलेषु इति शेषः प्रियाणां रमणीनाम् असितयोः नयनयोः लक्ष्मीं श्रियं मत्तहंसानां स्वनेषु शब्देषु क्वणितकनकानां

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशाङ्कलक्ष्मीं
कामञ्च हंसवचनं मणिनूपुरेषु।
बन्धूककान्तिमधरेषु मनोहरेषु
क्वापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥ २५ ॥
विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी
विकसितनवकाशश्वेतवासो वसाना।
कुमुदरुचिरहासा कामिनीवोन्मदेयं
प्रतिदिशतु शरद् वश्चेतसः प्रीतिमग्र्याम्॥२६॥

इति श्रीकालिदासकृतौ ऋतुसंहारे शरद्वर्णनं
नाम तृतीयः सर्गः।

रणितकनकालङ्कारकान्तिं तथा बन्धूजीवे तदाख्यकुसुमे अधरस्य रुचिरां मनोज्ञां शोभां लक्षयित्वा अनुभूय भ्रान्तचेताः व्याकुलमनाः सन् रोदिति ॥ २४ ॥

स्त्रीणामिति। सुभगा मनोहारिणी शरदागमश्रीः शारदीया लक्ष्मीः स्त्रीणां वदनेषु शशाङ्कलक्ष्मीं चन्द्रकान्तिं मणिनूपुरेषु रत्नमञ्जीरेषु कामं यथेष्टं यथोपयुक्तम् इत्यर्थः हंसवचनं हंसरुतं तथा मनोहरेषु अधरेषु बन्धूकस्य तदाख्यकुसुमस्य कान्तिं विहाय परित्यज्य दत्त्वा इत्यर्थः क्वापि कस्मिन् अपि प्रदेशे प्रयाति गच्छति स्वसमयापगमात् विलयं प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ २५ ॥

विकचेति। विकचं प्रस्फुटं कमलं वक्त्रं मुखमिव यस्याः अन्यत्र विकचं कमलम् इव वक्त्रं यस्याः सा फुल्लानि नीलोत्पलानि अक्षीणि इव यस्याः सा अन्यत्र फुल्ले नीलोत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा विकसितं नवं काशं काशकुसुमं श्वेतवास

हेमन्तवर्णनम्।

चतुर्थः सर्गः।

नवप्रवालोद्गमशस्यरम्यः
प्रफुल्ललोध्रः परिपक्वशालिः।
विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो
हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ! ॥ १ ॥
मनोहरैः कुङ्कुमरागरक्तैः
तुषारकुन्देन्दुनिभैश्च हारैः।

इव तत् अन्यत्र विकसितं नवं काशमिव श्वेतवासः शुभ्रवसनं वसाना दधाना कुमुदानि रुचिरा हासा इव यस्याः सा अन्यत्र कुमुदानि इव रुचिरा हासा यस्याः तथोक्ता इयं शरद् उन्मदा मदमत्ता कामिनी इव वः युष्माकं चेतसः मनसः अग्र्यां महतीं प्रीतिं प्रतिदिशतु जनयतु ॥ २६ ॥

इति ऋतुसंहारव्याख्यायां शरद्वर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः।

नवेति। हे प्रिये ! नवः प्रवालानां पल्लवानाम् उद्गमो येषां तैः शस्यैः रम्यः प्रफुल्लाः विकसिता लोध्राः तदाख्यवृक्षाः यस्मिन् सः परिपक्वाः शालयः धान्यानि यस्मिन् तथोक्तः विलीनानि शुष्काणि पद्मानि यत्र तादृशः तथा प्रपतन्ति तुषाराणि यस्मिन् तथाभूतः हेमन्तकालः समुपागतः उपस्थितः। उपजातिवृत्तम् आद्यादशात् तदुक्तं स्यात्, इन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा इति, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयौ उपजातयस्ता इति ॥ १ ॥

मनोहरैरिति। (अस्मिन् समये) स्तनाभ्यां शालन्ते शोभन्ते

विलासिनीनां स्तनशालिनीनां
नालं क्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ २ ॥
न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां
प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि।
नितम्बदेशेषु नवं दुकूलं
तन्वंशुकं पीनपयोधरेषु ॥ ३ ॥
काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रैः
नो भूषयन्ति प्रमदा नितम्बान्।
न नूपुरैर्हंसरुतं भजद्भिः
पादाम्बुजान्यम्बुजकान्तिभाञ्जि ॥ ४ ॥

इति स्तनशालिन्यः तासां सुस्तनीनाम् इत्यर्थः विलासिनीनां स्तनमण्डलानि कुङ्कुमानां रागेण रञ्जनेन रक्तैः अतएव मनोहरैः तुषारः कुन्दं माघभवकुसुमविशेषः तथा इन्दुश्चन्द्रः तन्निभैः तत्सदृशैः हारैः मौक्तिकैः इति शेषः न अलङ्क्रियन्ते न भूष्यन्ते तेषां शैत्यात् हिमागमे व्यवहारादर्शनात् इति भावः॥२

नेति। (अस्मिन् समये) वलयानि कटकानि अङ्गदानि केयूराणि च विलासिनीनां बाहुयुग्मेषु नवं दुकूलं वसनं नितम्बदेशेषु, तथा पीनपयोधरेषु स्थूलकुचेषु तनु सूक्ष्मम् अंशुकं वस्त्रं सङ्गं स्थानं न प्रयान्ति न प्राप्नुवन्ति शैत्यात् इति भावः यथायथं वचनविपरिणामिन अन्वेतव्यम् ॥ ३ ॥

काञ्चीगुणैरिति। (अस्मिन् समये) प्रमदाः कामिन्यः काञ्चनेन रत्नेन च चित्रैः काञ्चनरत्नखचितैः इत्यर्थः काञ्चीगुणैः रशनागुणैः नितम्बान् नो, तथा हंसरुतं भजद्भिः हंसरुतानुकारिभिः नूपुरैः अम्बुजानां कमलानां कान्तिं भजन्ते इति

गात्राणि कालीयकचर्च्चितानि
सपत्रलेखानि मुखाम्बुजानि ।
शिरांसि कालागुरुधूपितानि
कुर्व्वन्ति नार्य्यः सुरतोत्सवाय ॥ ५ ॥
रतिश्रमक्षामविपाण्डुवक्त्राः
प्राप्तेऽपि हर्षाभ्युदये तरुण्यः ।
हसन्ति नोच्चैर्दशनाग्रभिन्नान्
प्रपीड्यमानानधरानवेक्ष्य ॥ ६ ॥
पीनस्तनोरुस्थलभागशोभाम्
आसाद्य तत्पीड़नजातखेदः ।

तथोक्तानि पादाम्बुजानि चरणपद्मानि न भूषयन्ति नालङ्कुर्व्वन्ति शैत्यात् इति भावः ॥ ४ ॥

गात्राणीति । (अस्मिन् समये) नार्य्यः सुरतोत्सवाय निधुवनक्रीड़नाय गात्राणि अङ्गानि कालीयकं दारुहरिद्रा तेन चर्च्चितानि उपलिप्तानि मुखाम्बुजानि वदनकमलानि पत्रलेखा कपोलयोः रचनाविशेषः तत्सहितानि तदलङ्कृतानि इत्यर्थः तथा शिरांसि कालागुरुणा गन्धद्रव्यविशेषेण धूपितानि धूपित्वा सुरभीकृतानि इत्यर्थः कुर्व्वन्ति ॥ ५ ॥

रतीति । (अस्मिन् काले) तरुण्यः युवत्यः रतिश्रमेण सुरतपरिश्रमेण क्षामं क्षीणं विशेषेण पाण्डु धूसरवर्णं वक्त्रं मुखं यासां तथोक्ताः सत्यः हर्षाभ्युदये आनन्दोदये प्राप्ते उपस्थितेऽपि दशनाग्रैः दन्ताग्रैः प्रियाणाम् इति शेषः भिन्नान् क्षतान् अतएव प्रपीड्यमानान् क्लिश्यमानान् अधरान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा उच्चैः न हसन्ति तथात्वे अधिकपीड़ासम्भवात् इति भावः॥६